

UUS-PÄRNU JA ORDUVÕIM 16. SAJANDI I POOLEL

Inna PÖLTSAM-JÜRJO

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Käesolevas artiklis on vaatluse all Uus-Pärnu suhted oma maahärraga, s.o Saksa Ordu Liivimaa haruga 16. sajandi I poolel. Orduvõimu mõju väikelinna üle oli suur, avaldades linna valitsemises ja jõudes välja isegi linna välise ilme kujundamiseni. Ordu oli oma võimukandjate ja ametnike läbi linnaelanike igapäevaellu tugevalt kaasatud ja integreeritud. Uus-Pärnu ja orduvõimu suhted peegeldavad nii Liivimaa Ordu toimunud sisemisi arenguid kui ka üleminekul varasesse uusaega Euroopa ühiskonnas toimunud muutusi.

Saksa Ordu Liivimaa haru oli mitmete Liivimaa linnade ellukutsuja ja maahärra. Alates 1346. aastast kuulus ordule Eesti alal kuus linna. Kuigi ordu oli nende kõigi maahärra, polnud suhted linnadega kaugeltki ühesugused. Vahekorra linnaga määrasid ära ennekõike linnaõigus ja privileegid. Selles suhtes eristus Eesti ala linnadest selgelt Tallinn, mis oli Taani võimu all saavutanud teistest linnadest suuremad vabadused ja sõltumatuse maahärrast. Väikelinnad olid tunduvalt tugevamalt orduvõimu mõju all, seda eriti linna arengu varasel perioodil, kui ordu sekkus olulisel määral linna valitsemisse. Narvas väidetavalt moodustasid algselt koguni poole raest ordumehed. Väikelinnade tihe seotus orduvõimuga polnud linna arengule sugugi ainult takistuseks, sest maahärra seisis vajadusel ka nende heaolu eest. Tõenäoliselt toimus Uus-Pärnule, samuti Viljandile hansalinna õiguste nõutamine just Liivimaa Ordu huvides ja tema toetusel.

Keskaja Liivimaa ajaloo historiograafias on linna ja maahärra suhete uurimisel arvestatav koht ja traditsioon.¹ Arusaadavatel põhjustel on kõige enam ja põhjalikumalt käsitletud Tallinna ja Riia suhteid orduga. Uusimaid uurimusi sellest valdkonnast on Juhan Kreemi monograafia, milles keskendutakse peaaesjalikult Tallinna ja ordu poliitiliste ning majanduslike suhete ja õigusliku vahekorra ana-

¹ Saksa Ordu ja Liivimaa, Preisimaa ning Saksa riigi linnade suhetele pühendatud konverentsi ettekannete põhjal on ilmunud esinduslik kogumik: Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich. Hrsg. U. Arnold. Marburg, 1993.

lүүsile.² Tunduvalt tagasihoidlikum on olnud ajaloolaste huvi ordu ja Liivimaa väikelinnade suhete uurimise vastu.³ Tõsi küll, näiteks Narva ja Pärnu linna ajaloo käsitlustes leidub ka orduvõimu ja väikelinnade suhteid kajastavaid peatükke.⁴ Sellegipoolest oleks võimalik kõnealust teemat käsitleda senisest põhjalikumalt ja mitmekülgsemalt. Järgnevalt ongi lähema vaatluse all Uus-Pärnu ja ordu suhted 16. sajandi I poolel.

ORDUVÕIMU KOHAPEALNE ESINDUS

Saksa Ordu Liivimaa haru oli Uus-Pärnu maahärra, kes loovutas linnale linnaõiguse ja privileegid. Orduvõimu kohapealne esindaja Uus-Pärnus oli komtuur. Vaadeldaval ajavahemikul, s.o umbes aastail 1500–1558, jõudis Uus-Pärnu ordulinnuses ametis olla seitse komtuuri. Neist kõige pikemalt olid ametis kaks viimast: Loeff van Loe 17 aastat (1533–1550) ja Rutger Wulff *alias* Lüdinghausen 12 aastat (1550–1562). Pärnu ordukomtuurid olid veel: Evert v. Werminghausen (1499–1509), Simon Graf v. Rietberg (1510–1516), Johann Clodt (1517), Rolf v. Bardewisch (1520) ja Heinrich von Thülen (1524–1527).⁵ Kaks esimesena nimetatut jätkasid mõlemad teenistust Tallinna komtuurina; Clodt ja Thülen olid edasi ametis Järva foogtina, Bardewisch jätkas Bremeni komtuurina. Kahele viimasele komtuurile jäi amet Uus-Pärnus nende karjääri n-õ lõpp-punktiks. Loeff van Loe jäi pensionile 1550. aastal, mil ta oli kindlasti juba üle 60-aastane.⁶ Tema edasisest elukäigust on vähe teada. Linnaraamatu andmeil viibis ta 1553. aastal endiselt Uus-Pärnus.⁷ Sama tundub kehtivat ka 1556. aasta kohta: nimelt kui lõhuti maha Maarja-Magdaleena kirik, mainitakse rae arveraamatus, et see toimus vana komtuuri, s.o Loeff van Loe nõusolekul.⁸ Rutger Wulffi ametiaeg lõppes koos orduriigi likvideerumisega Liivi sõja ajal. Johann Renneri kroonika teatel lasti eakal (ligi 40 aastat teenistust ordus) komtuuril pärast seda, kui rootslased 1562. aastal Uus-

² **Kreem, J.** The town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). – Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 2002, 6.

³ Saksa Ordu ajaloo kontekstis laiemalt on ordu ja väikelinnade vahekorda rohkem uuritud. Nt Preisi linnade liidu loomise kontekstis käsitleb sealsete väikelinnade ja ordu suhteid Henryk Samsonowicz. *Kleinstädte im Deutschordensstaat Preussen. – Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich.* Hrsg. U. Arnold. Marburg, 1993, 143–155.

⁴ **Süvalep, A.** Narva ajalugu, I. Taani- ja orduaeg. Narva, 1936, 250–254, 271–274; **Laakmann, H.** Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 23.) Marburg-Lahn, 1956.

⁵ Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Orden (Ritterbrüder des DO). Hrsg. L. Fenske, K. Militzer. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Köln; Weimar; Wien, Böhlau Verlag, 1993, 770.

⁶ Seda lubab arvata tõsiasjast, et 1500. a-st pärinevad temast esimesed kirjalikud teated, ja et 1514. a oli ta juba ordu teenistuses Võnnu majandusülem. Vt Ritterbrüder des DO, lk 425, nr 556.

⁷ Pärnu linna ajaloo allikad. 13.–16. sajand. I osa (PA). Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, 231–232.

⁸ Samas, 290.

Pärnu vallutasid, rahulikult ära minna ja talle anti üks maja linnas ning Sauga mõis.⁹

Pärnu ordukomtuur kuulus ordumeistri käsknike-nõunike nn laiemasse ringi. Kitsamasse kuulusid vähemalt 15. sajandil maamarssal, Viljandi ning Tallinna komtuur, Järva foogt ja Marienburgi ning Goldingeni komtuur.¹⁰ Uus-Pärnu komtuuri ametipost polnud Liivimaa orduharus ehk kõige ihaldusväärsem, kuid see oli hea hüppelaud, jõudmaks ordu hierarhias veel prestiižikamasse ja tulusamasse ametisse. Pärnu komtuur, nagu Rakvere foogt, võis arvestada tõusmisega Järva foogtiks või Tallinna komtuuriks. Pärnu komtuuri head edasised karjäärivõimalused ordus, sage esinemine maapäeval jm allikad räägivad tema suhteliselt kõrge ametipositsioonist ja arvestatavast mõjuvõimust.¹¹

Ordulinnused olid ühe piirkonna halduskeskused. Sellest tulenevalt kuulus peale konvendi juhtimise ordukomtuuri teenistusülesannete hulka järelevalve lossi jt väiksemate kindlustuste üle oma haldusalas, samuti järelevalve ordumõisate valitsemise üle, ühtlasi tegeles ta kohtumõistmisega oma piirkonnas.¹² Komtuur oli kohalike ordusõdurite (maleva) pealik. Et ülesandeid oli palju, vajas komtuur abilisi, nende arv sõltus konkreetsest vajadusest ja konvendi suurusest. 16. sajandil oli Uus-Pärnu ordulossis ametis veel **linnusekomtuur**. Vaadeldavast ajajärgust on neist teada kolm: Conradt van Boenen (Boynen) (1533–1550)¹³, Johann van Wickeden (1550?–1558)¹⁴ ja Dietrich Schenking (1558–1562).¹⁵ Kumpanist ehk komtuuri asemikust ehk kompanjonist (kambamehest) teated puuduvad. Andmeid on ka komtuuri **kirjutaja** kohta. 1557. aastal oli selleks Bartholomeus Millenius.¹⁶ 1559. aastal astus kirjutajana Rutger Wulffi teenistusse tuntud kroonik Johann Renner, kes varem oli samas ametis olnud Järva foogti Berndt von Smerteni juures.¹⁷ Heinrich Laakmann oletab, et just Rutger Wulffi raamatukogust leidis Renner Bartholomäus Hoeneke riimkroonika, mida ta oma “Liivimaa ajalugu” kirjutades kasutas.¹⁸ Kui palju orduvendi Uus-Pärnu linnuses elas, on teadmata. 1451. aastal oli seal koos komtuuriga 5 orduvenda, lisaks veel üks nn hallmantel.¹⁹ 16. sajandi

⁹ Renner, J. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlk I. Leimus. Tallinn, 1995, 172.

¹⁰ Neitmann, K. Rat und Ratsgebietiger Wolters von Plettenberg. Beobachtungen zum Regierungs- und Verwaltungsstil des Ordensmeister. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. N. Angermann, I. Misäns. Lüneburg, 2001, 93.

¹¹ Samas, 94.

¹² Jähniq, B. Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. N. Angermann, I. Misäns. Lüneburg, 2001, 82–83.

¹³ Vt PA, 188.

¹⁴ Renner, J. Liivimaa ajalugu, 125.

¹⁵ Ritterbrüder des DO, 770.

¹⁶ PA, 240.

¹⁷ Kohl, J. G. Aeussere Lebensumstände Renner's. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 12. Riga, 1880, 145.

¹⁸ Laakmann, H. Geschichte, 140.

¹⁹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch (UB). Hrsg. P. Schwartz. Bd. XI. Riga; Moskau, 1905, 160.

kohta ei ütle see arv mõistagi palju. Viljandi linnuses oli 1554. aastal kokku kõigest 12 orduvenda, st et umbes saja aasta jooksul oli nende arv ligi neli korda vähenenud.²⁰ Enam kui tõenäoliselt oli Uus-Pärnus ordurüütlike aja jooksul samuti vähenenud, seega on küsitav, kas 16. sajandil seal peale komtuuri ja linnusekomtuuri rohkem ordurüütlikeid oligi. Linnuses elasid veel mustpead ehk **tallivennad** (*stalbroder*), kes moodustasid orduteenritest omaette grupi, ordulossi tegeliku sõjalise jõu, väesalga, millel enamasti oli oma pealik.²¹ Võrdluseks olgu öeldud, et näiteks Viljandi ordulossis teenis 1554. aastal 36 tallivenda, kes peaaegu kõik olid pärit väljastpoolt Liivimaad.²²

Kui palju teisi orduteenreid ja käsitöölisi Uus-Pärnu ordulinnuses elas, on teadmata. Heinrich Laakmanni oletuse kohaselt võis neid olla umbes 25.²³ Muudest ametimeestest on teateid komtuuri **kalameistrist** (*cumptures vischmeister*),²⁴ kes näiteks Viljandi linnuses liigitus käsitöösellide alla.²⁵ Viljandi ordulossi isikkoosseisu aluseks võttes võib oletada, et ka Pärnus olid nii komtuuril kui linnusekomtuuril oma kokk ja 2–3 isiklikku teenrit. Orduteenrid (*unsers ordens unde myn dener; myne diener*) andsid Pärnu komtuurile tihti põhjust kirjavahetuseks Tallinna raega.²⁶ Kuivõrd ordule kuulus veskiõiguse ja mõningate pausidega töötas ka komtuuri veski,²⁷ siis olid komtuuri poolt tasustatavas ametis küllap ka mölder ja tema sulased. Madalamatest ametitest tuleb mainida ordu kalureid.²⁸ Vaevalt saadi linnuses toime vahtide ja käskjalgadeta, kes nagu kaluridki kuulusid Viljandis madalamate ametimeeste hulka.²⁹

Tõenäoliselt kasutati linnuses suuremal või vähemal määral linnakäsitöölise teeneid või olid ordu käsitöölised linna elama asunud. Võib-olla just see, et ordulinnuse heaks töötades saadi lisateenistust, on põhjus, miks Uus-Pärnus olid mõned mitte kõige prestiižikama eriala käsitöölised üllatavalt jõukad. Näiteks sepp Peter Koningk, kellele kuulus kivist elumaja kahe aiaga,³⁰ või lihunik Michel Loysener, kellel oli kivist *dörnse*’ga puumaja ning aed ja kelle mõlemast pojast sai rae-härra: ühest Uus-Pärnus, teisest koguni bürgermeister Kuressaares.³¹ Viljandi allikate järgi maksti näiteks ordulinnuse heaks töötanud sepale 1554. aasta lihavõteteks kuni 15, lihunikule 5 ja turvissepale isegi 30 marka töötasu.³² Juhul kui

²⁰ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis der Ordensbeamten und Diener im Gebiete Fellin vom Jahre 1554. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau (S-B). Bd. IX. Pernau, 1930, 123.

²¹ Samas, 124.

²² Samas.

²³ **Laakmann, H.** Geschichte, 70.

²⁴ PA, 29.

²⁵ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 125.

²⁶ PA, 40–41, 48–49.

²⁷ Samas, 29.

²⁸ Samas, 24.

²⁹ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 125.

³⁰ PA, 157.

³¹ Samas, 334.

³² **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 128, 129.

Uus-Pärnu käsitöölised täitsid ka komtuuri tellimusi, elasid ordulinnuses väikelinna käsitöölaliste tänuväärseid tellijad, ja seega oli olukord sootuks vastupidine Tallinnale, kus Toompea käsitöölised olid all-linna omadele tülikad konkurendid.

KOMTUUR, *RESP* ORDUVÕIM JA LINNAKOGUKOND

Uus-Pärnu linnakogukonna ja komtuuri suhteid reguleerisid linnaõiguse ja privileegide kõrval mitmesugused tavad ja tavaõigus. Ordumeistri privileegide järgi oli komtuuril oma osa kohtumõistmisel kaela- ja käekohtuasjades. Ordukomtuurile kuulus pool linna kohtutuludest, samuti pool pärijata jäänud varast.³³ 1528. aastal vastu võetud määruse järgi pidid raad ja linnusekomtuur tagama neljal suurel turupäeval (tooma- ning küünlapäeval, paastu esimesel nädalal ja jaanipäeval) kraamipoodnike julgeoleku, tasu selle eest (igalt poodnikult 6 killingit) jagati võrdselt.³⁴ Uus-Pärnu linnaraamatust selgub, millistel puhkudel oli komtuur veel linnavalitsemisse ja asjaajamisse kaasatud. Pärast pildirüüset 1526. aastal aitas ta lepitada raadi ja kogukonda.³⁵ Komtuuri heakskiitu nõutati ka kirikuvarade kasutamiseks linna hüvanguks. 1539. aastal oli komtuur osaline tsiviilprotsessis rae ja gildi vahel ühe kinnistu pärast.³⁶ Ka privaatsete tülide korral kutsuti tihti komtuur appi otsustajaks ja tülilepitajaks, kuigi ta ei olnud seda oma ameti järgi. Komtuur viibis isegi sellistel puhkudel juures, kui tegu pidanuks olema puhtalt rae kompetentsi kuuluvate asjade üle otsustamisega. Näiteks olid nii Pärnu komtuur, linnusekomtuur kui ka Karksi vana foogt 1548. aastal tunnistajad ja heakskiitjad, kui raad võttis vastu määruse vastlakarnevalide keelustamise kohta.³⁷ Pastor Hinrik Gallele rae kulul maja ehitamise ja tema teenistuse üle otsustamise juures on mainitud, et kõik toimub komtuuri kaasteadmisel ja nõusolekul (*myth wyllen volborth*).³⁸ Kui raad otsustas linnapoolse toetuse üle pastor Engelsmanni lesele, viibis millegipärast juures ka Karksi vana foogt Melchior v. Galen.³⁹

Ordukomtuuri ja Uus-Pärnu suhted olid 16. sajandi I poolel üldiselt head. Komtuur ei sekkunud ülemäära tihti linnavalitsemisse, kuid ta leidis end vajadusel õigustatud olevat linnavalitsuse tegevust kritiseerida. Üks selline olukord tekkis pärast pildirüüset 1526. aastal, mil komtuur süüdistas raadi, et linna valitsemine on alla käinud.⁴⁰ Järgmine rahulolematuse väljendaja rae tegevuse suhtes oli Loeff van Loe.

Loeff van Loe ametisse asumine langes Uus-Pärnu jaoks saatuslikku aastasse, nimelt laastas 28. mail 1533 linna järjekordne suur tulekahju. Linna tahtlik süüta-

³³ PA, 21.

³⁴ Samas, 124.

³⁵ Samas, 148.

³⁶ Samas, 179–180.

³⁷ Samas, 210–211.

³⁸ Samas, 189.

³⁹ Samas, 219.

⁴⁰ Samas, 148.

mine pandi Vana-Pärnu kirikhärra Johann Droste süüks. Viimasele pidasid klaperjahti nii markkrahv Wilhelm, Saare-Lääne piiskop Reinhold von Buxhövdén kui ka Pärnu komtuur.⁴¹ Kas Loeff van Loe oli tulekahju vahetu tunnistaja, jääb teadmata. Küll aga tuli tal kokku puutuda katastroofi tagajärgedega. Juba seepärast, et väidetavalt võis ka orduloss tulekahjus kannatada saada. Näib, nagu kasutanuks Loeff van Loe ära linna nõrgestatud seisundit, et hakata endale kaubanduses paremaid positsioone kätte võitlema. Komtuur nõudis endale kauplemisel samasuguseid õigusi, nagu olid linnakodanikel. Linna kaupmeestele polnud see mõistagi vastuvõetav, ja kuigi linn ja komtuur olid läbi aegade hästi läbi saanud, puhkes nüüd tüli, mille lepitamine osutus ordumeistri sekkumiseta võimatuks. 1537. aastal saatis Brüggeni esimese komisjoni, kuhu kuulusid Tallinna komtuur Johann van der Recke ja Järva foogt Heinrich von Thülen, asja lahendamaks.⁴² Tüli lõpetas 1539. aasta 7. jaanuaril koostatud retsessiga alles teine komisjon koosseisus: Tallinna komtuur Remmert van Scharnberg ja ordumeistri nõunikud Johann van Bockhorst ning Peter Robel.⁴³

Komtuuri ja linna vahelise konflikti lahendamiseks koostatud retsessid valgustavad linna ja komtuuri vahekorda ka laiemas plaanis. 1530. aastatel avaliku konfliktini viinud erimeelsused valitsesid uute piirimärkide, kohtutulude jaotumise ja kalapüügi õiguse küsimuses Reiu jõel, veel oli tüli Tylemann Immenhuseni linapressi ja Maarja-Magdaleena kiriku kruntide pärast. Komtuur heitis ette ülemäärast puude ja heina tegemist tema valdustes Reiu ja Tammiste, s.o linna talupoegade poolt, samuti ei valvavat kodanikud oma kariloomade järele ja need sattusid komtuuri maadele; samuti asusid mõnede kodanike aiad lossile ja linnamüürile liiga lähedal, mispärast tuli need maha lõhkuda. Ordule kuulus kaldaõigus, Uus-Pärnu raad oli aga käsitanud, et linnasarase piires kuulub see talle. 1539. aastal muudeti seda punkti põhjendusel, et kuna linnale kuulus oma sarases pool kohtutuludest, siis oli tal õigus ka poolele kalakümmisele. Pea kõigis komtuuri tõstatatud probleemsetes asjades otsustasid komissarid linnale ebasoodsalt. Nii kästi rael maha lõhkuda vana tava vastaselt ehitatud uued veskid – tuuleveski ja hobuveski –, niipea kui komtuur on oma veski korda saanud, järelikult kuulus ordule veskiõigus. Tõsi küll, 1543. aastal olid mõlemad veskid linnas veel alles. Komtuur nõudis ka tavavastaselt randa ehitatud kõrtsi mahalõhkumist. Õieti ainult ühes küsimuses lükati komtuuri nõudmised resoluutselt tagasi: ta ei saanud õigust osta sissetulnud laevadelt kaupu esimesena või koos raega. Heinrich Laakmanni arvates viitab see taotlus sellele, et komtuuri näol oli tegu suurokkoostjaga.⁴⁴

16. sajandil ilmnis Liivimaal üha selgemalt kohapealsete ordukäsknike iseseisvumine ordumeistri, toimus nende n-õ ümberkujunemine ordumeistri ametnikest iseseisvateks valitsejateks oma haldusalal. Ka linnu püüti ordumeistri võimu alt ära saada ja ühtlasi suurendada tulu, mida orduametnik pidi linnast õiguse

⁴¹ Kivimäe, J. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja kirjandus, 1997, 5, 325.

⁴² PA, 28–30.

⁴³ Samas, 31–32.

⁴⁴ Laakmann, H. Geschichte, 83.

järgi saama.⁴⁵ Selles seoses tasub märkida, et Loeff van Loe oli Pärnu ordukomtuuridest esimene, kes näiteks kirjavahetuses Tallinna raega pani kirjadele impersonaalse “Pärnu komtuur” asemel uhkelt oma nime alla.⁴⁶ Need olid üleordulised suundumused. Järva foogt Heinrich von Thülen tavatses oma kirju pitseerida koguni mitte Järva foogti ametipitsatiga, vaid Thüleni isikliku pitsatiga, mille omane oli varasematel sajanditel ordus keelatud.⁴⁷ Jõuline enesekehtestamise katse ja oma positsiooni ning tulude tõstmise taotlus kodanike arvel oligi peamine, mis põhjustas Loeff van Loe tüli linnaga.

Orduvõimu sekkumine linnaellu ei tähendanud sugugi ainult midagi negatiivset. Tegelikult tunti ja kanti ka vastutust linna ja tema elanike heaolu eest. Ja siin ei piirdunud asi ainult kohaliku ordukomtuuriga. Heaks näiteks sellest on Uus-Pärnule osutatud abi pärast 1533. aasta tulekahju, kui 11 orduhärrat annetasid linna heaks suures koguses vilja: kokku 33 lasti rukist, 13 lasti linnaseid ja 2 lasti rukkijahu.⁴⁸ Peaaegu kogu annetatud vili läks müürikivide ostmiseks. Orduhärrad pakkusid Uus-Pärnule hädaaegadel seega tunduvalt enam kui vaid moraalset tuge. Eriti paistab teiste hulgast silma Karksi vana foogt Melchior v. Galen, kes andis linnale korduvalt protsendita laenu. Uus-Pärnu rae arveraamatu järgi saadi Melchior v. Galenilt 1541. aastal 600, 1543. aastal 400, 1546. aastal 400 ja 1547. aastal 500 marka.⁴⁹ Uus-Pärnu raad laenas suurema summa, s.o 900 marka ka Karksi kumpanilt Johann v. Scharnbergilt. Kumpan polnud siiski nii suuremeelne linna heategija kui Karksi vana foogt M. v. Galen, tema kasseeris laenu pealt raelt protsente.⁵⁰ See kõik oli suureks abiks korduvalt tulekahjudes kannatanud linna taastamistöodel, eriti linnakindlustuste ülesehitamisel ja kaasajastamisel.

Maahärralikkude hoolivust üles näidates pööras orduvõim tähelepanu ka linna vaestele. 1557. ja 1558. aasta kallinemise ajal nõudis ordumeister isiklikult, et iga kümne lasti väljaveetava vilja kohta jagataks üks vaestele soodsa hinnaga. Raad müüski vaestele vilja hinnaga 7 veeringut ühe loobi rukki eest, muidu maksnuks loop rukist 2 marka või 9 veeringut (*2 marck ok 9 f*).⁵¹ Pärast 1533. aasta tulekahju oli rael võimalik tänu orduhärrade tehtud annetustele jagada linnavaestele kaks lasti rukkijahu.

Ordu poolt vaadatuna pidi komtuur n-ö ideaalis olema linnaelanike armulik isand ja sõber, kes igäüht õigust mööda kaitseb ja aitab (*stadt inwonere gunstiger here unnd freundt syn, unnd einenn iedernn in synen rechtferdigen saken schutten unnd handthauen helpenn*).⁵² Paljudel juhtudel just nii ka oli. Komtuur, samuti teised orduhärrad, olid linnakodanikele vahekohtunikud tülikäsimustes, tunnis-tajad pärandusajade ajamise või mitmesuguste rahatehingute sõlmimise juures.

⁴⁵ Laakmann, H. Geschichte, 80.

⁴⁶ PA, 48.

⁴⁷ Kreem, J. Raekoja leid anno 2002 ja uued andmed Johann Selhorstist ning tema äripartneritest. – Tuna, 2003, 1, 52.

⁴⁸ PA, 283.

⁴⁹ Samas, 197, 291.

⁵⁰ Samas, 231.

⁵¹ Samas, 291.

⁵² Samas, 32.

Uus-Pärnu linnaraamatud pakuvad selle kohta arvukalt tõendeid. Linnusekomtuur esindas komtuuri, kui 1533. aastal sõlmiti kokkulepet kodanik Hinrich vam Hamme lese ja tema mehe teiste pärijate vahel.⁵³ 1546. aastal aitas komtuur jõuda kokkuleppele Riia kodanike tõstatatud võlanõude asjas Hans Holthuseni lese vastu.⁵⁴ 1547. aastal klaarib komtuur Soontagana kirikhärra Marcus Bruiningki poegade ja nende eestkostjate vahel.⁵⁵ Voodihaige kodanikuproua Grutersche lasi 1547. aastal enda juurde kutsuda Karksi vana foogti Melchior v. Galeni ja palus teda jumala nimel tegutseda tema laste ja mehe heaolu nimel: valvates, et nende kõigi huvid oleksid pärast naise surma kaitstud.⁵⁶ 1551. aastal olid uus ja vana ordukomtuur (*olde vnd nie kumpter thor Pernow*) tunnistajad, kui raehärra Berndt Stolterkampi pärijad müüsid oma isa kinnisvara Hans Muddemannile.⁵⁷ Vajadusel kostis Pärnu ordukomtuur linnaelanike eest ka väljaspool Uus-Pärnut, näiteks Tallinna rae ees.

Täiesti omaette peatükk on orduhärrade laenu linnakodanikele. Otse uskuematult heauskseina laenasid mitmed neist Uus-Pärnu kodanikele hämmastavalt suuri summasid. Anna Brakel võttis Maasilinna foogtilt Heinrich Wulffilt *alias* Lüdinghausenilt (1550–1562) 650 marka võlgu, mille sai osaliselt viljas, osaliselt rahas.⁵⁸ Hans Muddemann laenas Heinrich Wulffilt kahel aastal (1555–1556) kokku koguni 2000 Riia marka!⁵⁹ 1547. aastal oli Hinrich Lynthemi võlg Järva foogtile Heinrich von Thülenile 2000 marka ja 100 lasti linnaseid; et ühe lasti hinnaks arvestati 60 marka, tegi kõik kokku tähelepanuväärse summa – 8000 marka!⁶⁰ Linnakodanik Sirciacus Coppe oli Karksi kumpanile v. Scharnbergile võlgu 300 marka. Harvad polnud juhud, kui võlga ei õnnestunudki tagasi saada, heal juhul nõuti see sisse pärijatelt või pärandilt. Nii tasusid Coppe võla 1563. aastal tema käendajad või nende pärijad: Luder Klanthe, Berndt Hesselsi lesk ja Nicolaus Barenfeldi lapsed.⁶¹ Anna Brakeli võla maksis tagasi tema poeg. Hans Muddemanni võlga loobus Heinrich Wulff lõpuks sisse nõudmast.⁶²

Linnaelanike kokkupuuted orduga olid igapäevased ja harjumuspärased. Linnas liikus alati kõrgeid ja vähem kõrgeid ordu võimukandjaid. Muu hulgas leidis aset orduteenrite ja -vasallide massilisi kogunemisi. Näiteks toimus 8. detsembril 1525 Uus-Pärnus kogu Liivimaa rüütelkonna kogunemine.⁶³ Rae arveraamatu andmeil viibis 1530. aastatel Uus-Pärnus Karksi kumpan oma sõjasalgaga (*als dy werdige cumphaenn hyr thor malffe waß myth guden manne*).⁶⁴ Mis eesmärgil täpsemalt see

⁵³ Samas, 188.

⁵⁴ Samas, 203.

⁵⁵ Samas, 207.

⁵⁶ Samas, 206–207.

⁵⁷ Samas, 221–222.

⁵⁸ Samas, 236.

⁵⁹ Samas, 235.

⁶⁰ Samas, 212.

⁶¹ Samas, 230–231, 239–240.

⁶² Samas, 221–222.

⁶³ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bearb. L. Arbusow (sen.). Bd. III. Riga, 1910.

⁶⁴ PA, 283: *alz dy her cumpaenn van Karckus hyr thor malve...*

retk ette oli võetud, ei selgu. Igatahes andis ordumeister raele 2 lasti rukist kumpanile ja tema meestele püssirohu ostmiseks. Raad ostiski Riias 2 tunni püssirohtu. Võib-olla oli see kõik mingis seoses nn Läänemaa kodusõjaga 1532–1534.

Väikelinnas, kus elanike arv oli väike (Uus-Pärnus umbes 1000 elanikku), andsid orduhärrad ja -teenrid palju rohkem tooni kui suures linnas. Samas oli näiteks Tallinnas piir all-linna ja Toompea vahel palju teravam ja suhted olid sageli pingestatud. Ideaalis pidanuksid ordulinnuse elanikud harrastama askeetlikku eluviisi, aga tegelikult olukorrast annab tunnistust kõrgmeisteri korraldus 1441. aastast, millega nõuti, et orduvendi, kes elavad “võõrast, metsikut elu”, tuleb eemal hoida nendest linnustest, mis asuvad linnade külje all, nagu Uus-Pärnu, Tallinn ja Narva.⁶⁵ Linnas purjutavad orduteenrid olid Uus-Pärnu kodanike jaoks liigagi tavalised nähtused, pannes viimaste taluvuse raskele proovile. Kõrtsitubades tuli ordumeeste ja linlaste vahel ette teravaid lahkarvamusi, seepärast märgiti 1537. aastal koostatud retsessis, et kui komtuuri teenrid tulevad gildituppa või mujale linnas oma raha eest pidusid pidama ja napsi võtma, siis suhtugu linlased neisse leebelt, orduteenreid aga manitseti mitte tüli norima.⁶⁶

Liivimaa peokultuuris oli orduhärradel ja -teenritel tegelikult täita oluline roll. Uus-Pärnu linnavalitsusel lasus kohustus korraldada kaks korda aastas komtuurile vastuvõtt koos pidusöögiga: suure paastu teisel pühapäeval gilditoas ja pühapäeval pärast lihavõtteid raekojas.⁶⁷ Tallinna raemäärustest nähtub näiteks, et komtuur oli linnakodanike pulmapeol eriline külaline, kelle suhtes kodanike kohta käivad kitsendused ei kehtinud.⁶⁸ Vaevalt et väikelinnas orduhärradesse väiksema lugupidamisega suhtuti. Orduhärrad auvääristasid iga peolauda. Rutger Wulff ei pidanud paljaks minna Riiga oma venna pulmatseremooniale. Jürgen ja Caspar Padeli päevaraamatu andmeil liikusid 14. veebruaril 1552 toomkirikusse suunduvad rongkäigus kõrvuti peigmehe Jürgen Wulffiga nii Pärnu kui ka Dünabrugi komtuur.⁶⁹ Võib arvata, et komtuur nautis seltsielu ega jätnud kasutamata võimalust käia pidustustel väljaspool Uus-Pärnut. Ta oli kindlasti kohal Tallinnas peetud ordumeistri vastuvõttudel, nautides muu hulgas Tallinna rae poolt spetsiaalselt talle saadetud õlut ja veini.

⁶⁵ Hausmann, R. Studien zur Geschichte der Stadt Pernau. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. IV. Pernau, 1906, 39–40.

⁶⁶ PA, 30.

⁶⁷ Samas, 141.

⁶⁸ Tallinna Linnaarhiiv, f 230 (Revaler Magistrat), n 1, s B. s. 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u. s. w. Ordnungen 1497–1738, nr. 10: *Doch solenn de heren vnd predicanten vnd kercken dener, imgeliken de werdige her huß cumpter efte andere heren gebediger, sampt ohren deneren edder sunst frommedem volcke, so thou ehren thor koste gebeden werden, in dessem bouengenomeden talle nicht gerekenet werden.*

⁶⁹ ...trockede de erbare Jürgen Wulff im dome tuschen sinen broder her Rotger Wulff, cumptor tho Parnau und Wilhelm Forstenbergk, compter tho Duneborg und wort vortruwet Ilsen Firxss, de koste geschach un dem groten gildestaven... Vt Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. Hrsg. H. J. Böthführ. – Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 13. Riga, 1886, 345.

ORDUHÄRRADE MAJAD JMS KINNISVARA LINNAS

Ordu kohalolek avaldas muu hulgas mõju linna välisele ilmele. Kõige olulisem orduga seotud ehitis linnas oli kahtlemata ordulinnus kui alaline meeldetuletus linnaelanikele maahärraliku võimu kohalolust: ühtaegu nii distsiplineeriv kui ka turvatunnet pakkuv. Orduloss, pindalalt umbes kolm korda väiksem linna territooriumist, moodustas osa linnast, olles sellest ometi müüride ja vallikraaviga eraldatud.⁷⁰ Uus-Pärnus asus üks väiksemaid ordulosse Liivimaal, olles suurem ainult Windaust. Ruudukujulise põhiplaaniga tellishoone küljepikkus oli 34 m (Viljandis, kui ühel suuremal ordulossil, 55 m).⁷¹ Väidetavasti sai Pärnu ordulinnus 16. sajandil linna tabanud tulekahjudes samuti kannatada. Igatahes tehti sel ajal linnuses mitmeid ümberehitusi, millest andsid tunnistust kas või peasissekäigu hilisgooti võlvkaared.⁷²

Väga olulist mõju avaldas orduvõim Uus-Pärnu kaitsekindlustuste rajamisele. Juba 1420. aastal manitses ordumeister kodanikke linna kindlustama. Arvatavasti ajal, kui linn ümbritseti ringmüüri, ehitati ka linnusele uus eeslinnus, nii et ordulinnus ja linn moodustasid ühtse kaitseüsteemi.⁷³ Seoses tulirelvade tulekuga rajati eeslinnuse kindustusvööndisse ümmargused suurtükitornid. Tornide kuju viitab, et need rajati Plettenbergi ajal. Suurtükitorin (Valge torn) ehitati umbes samal ajal ka linnamüüri. 1520. aastatel tõusis linna kindlustusehitiste küsimus taas päevakorda, kui raad teatas oma maaisandale, et ei ole rahaliste raskuste tõttu võimeline linna ordulinnavääriliselt kindlustama. Linna vajadusi arvestades läänistas ordumeister Uus-Pärnule Reiu küla.⁷⁴ Orduvõim oli huvitatud linna ja linnuse ühtse kaitseüsteemi töötamisest. Seepärast polegi imestada, et orduga lähedalt seotud Johann van Lynthem pühendub bürgermeistriametis peaasjalikult just linna kaitsekindlustuse ülesehitamisele ja kaasajastamisele.⁷⁵

Ordu kohalolek Uus-Pärnus väljendus linnaplaneeringus, muu hulgas oli sel mõju linna ja selle lähiümbruse toponüümikale, andes mitmeid komtuuri ja tallivendadega seotud kohanimedid. Nii asusid väljaspool linnamüüri piiratud territooriumi **linnuse kapsamaa** (*slotes koelgarde*) ja **komtuuri koppel** (*de koppel*) ning alates 1537. aastast linnuse **hukkamispaik** (*dath gerichte vann dem herrn kumptur*). Kui 1492. aastal kinnitas ordumeister Johann Frydach v. d. Lorynckhove linnarae ja kogukonna otsuse, et sõjalistel kaalutlustel ei tohi edaspidi umbes 200 m raadiuses vallikraavist olla mingeid aedu ega tarasid, olemasolevad tuleb aga maha kiskuda, jäi ainsana sellest määrusest puutumata lossi kapsaaed (*dann alleyn des*

⁷⁰ Laakmann, H. Geschichte, 54.

⁷¹ Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXXIII, 139.

⁷² Samas, 137.

⁷³ Samas, 138.

⁷⁴ PA, 25.

⁷⁵ Vt lähemalt Pölsam, I. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann van Lynthem (1519–1548). – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung NF. 50, 2001, 3, 337–369.

slots koelgarde, by dem slayte belegen).⁷⁶ Komtuuril oli võimalik kõige otsesemalt sekkuda linna välise ilme kujundamisse. 1530. aastatel nõudis Loeff van Loe raelt, et kistaks maha randa ehitatud kõrts (*ungewontligenn kroch*), samuti aiad, mis linnusele liiga lähedal asusid, ka linna ehitatud hobu- ja tuuleveski tuli komtuuri arvates maha lammutada.

Uus-Pärnus asus linnamüüri piiratud territooriumil ordu **tallivendade aed** (*stalbroder garden*). Milleks seda aeda kasutati, võib vaid oletada. Tõenäoliselt kasutasid tallivennad seda ka laskeharjutuste ja -võistluste läbiviimise kohana. Võimalik, et seal peeti kogu Liivimaal nii populaarseid linnulaskmisi (papagoilaskmisi). Kõigele vaatamata esindasid ordurüütlid ometi midagi, mida linnakodanik pidas lugupidamist ja jäljendamist väärivaks – see oli rüütlikunst, mis tähendas esmajoones sõjalist vaprust ja meisterlikkust, mis sellistel vaatamängulistel võistlustel eriti hästi ilmsiks tuli. Uus-Pärnu linnakodanike kõrtsimajade vahele oli ehitatud veel **linnusekomtuuri tall** (*husskumpturs stall*).⁷⁷ Mainitud aed ja tall asusid ordulinnuse kõrval, selle Gertrudi kiriku poolsel küljel vastamisi või üle tänava.⁷⁸ Kusagil linnas või linna ees asus ka linnusekomtuuri aed (*huiszkumpturs garden*).⁷⁹ Ordukäsknike järgi said mitu maja linnas oma nime, nagu **Järva** (*Jerwisches*) ja **Karksi** (*Karcksches hus*) **maja**.

Mitmel orduhärral oli Uus-Pärnus rikkalik kinnisvara: krundid, elumajad, aiad, kõrtsid jms. Peale selle olid nad ühed suuremad ehitajad linnas. Sellega mõjutasid orduhärrad paratamatult linnapilti. Vaadeldava poolsajandi jooksul oli kinnisvara omanikuks Uus-Pärnus umbes kümmekond ordu ametikandjat ja -käsknikku. Karksi foogtile **Herman Ouellackerile** (1502–1514) kuulus linnas üks krunt, mille ta tahtis ordumeistri heakskiidul anda jutlustajatele vendadele kloostri ehitamiseks.⁸⁰ Paraku kukkus foogti katse võimaldada Uus-Pärnusse ühe uut tüüpi ühiskondliku hoone rajamine läbi, sest raad ei tahtnud munkide linna lasta: *wolde enen nicht steden tho buwen oft wonen in vnse stadt*. Seevastu sai krundi Karksi foogt Melchior v. Galen, kes ehitas sinna suure kivist aida – seega midagi täiesti linnakodaniku maitsele vastavat ja arusaamadele vastuvõetavat.

Karksi foogtile kuulus lääniõiguse alusel Uus-Pärnus nn Karksi maja. Melchior v. Galen ehitas lagunenud maja asemele suure kivist elumaja koos kõrvalhoonetega. 1555. aastal anti ordumeistri ja tema nõunike loal Karksi maja lääniõiguse alusel edasi ordumeistri sekretärile asestantsler Johann Vischerile. Seejuures seati täiendav tingimus, et kui ordumeistri sõjamehed Uus-Pärnusse kogunevad, saavad nad selles majas peatuda.⁸¹

⁷⁶ PA, 23.

⁷⁷ Samas, 337.

⁷⁸ Samas, 334.

⁷⁹ Samas, 322.

⁸⁰ Samas, 305.

⁸¹ **Neitmann, K.** Die Spätzeit des deutschen Ordens in Livland im Spiegel der Alt-Livländischen Güterurkunden. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. B. Jähning, K. Militzer. Münster, 2004, 203.

Kivist elumaja Riia tänavas koos aiaga ostis raehärra ja väikeläänimees Michel Schultelt Hermani vend, Maasilinna foogt **Tonnies Ouelacker van Wischelingk** (1517–1524/25, surnud 1535).⁸² Foogt läks maja endisele orduteenrile, Saarde landsknehtile Ludewich Beysackile ja edasi Herman Gruteri kätte.⁸³ Lõpuks omandas selle **Karksi kumpan** (1548–1558) Johann von Scharnberg, kes pärandas kinnisvara oma tütrele.⁸⁴ Peale nimetatud maja ja aia kuulus Scharnbergile vahvark-kõrtsituba tema õuel.⁸⁵

Maasilinna foogt ja aastail 1522–1526 Pärnu komtuur⁸⁶ olnud Aleff Forstenberch omandas Uus-Pärnus kirikla lähedal uhke kahe viiluga kivist elumaja (*ein steinen wonhus mith twen gevelen*), milles varem oli elanud raehärra Peter Wilbeni lesestunud õde Kolthaesche; maja müüs bürgermeister Lammert Kallenberg foogtile tingimusel, et pärast viimase surma läheb see tagasi linnale.⁸⁷

Jõevärava kõrval linnakaalude taga asus kivist elumaja, mis kuulus bürgermeister Nicolaus Bergerile (1492–1516), kes müüs selle Saarde *landknecht* ile Arnth Flygenile. Hiljemalt 1543. aastal omandas nimetatud kinnisvara **Viljandi komtuur**, kelleks aastail 1535–1549 oli Johann v. d. Recke.⁸⁸

Heinrich von Thülen⁸⁹ omandas Uus-Pärnus nn Wiedenhouvede maja Riia väravate juures koos kõrvalhoonetega. Tegu on tähelepanuväärse ajalooaga hoonega, mida on kirjalikes allikates Wiedenhouvede majana mainitud juba 1438. aastal.⁹⁰ Aldur Vunk seostab seda ordurüütlite peatuspaigaga palverännakutel Uus-Pärnu musta risti juurde.⁹¹ 16. sajandi algul kuulus Wiedenhouvede maja kunagisele ordumeisteri teenrile Tilmannus Immenhusenile; kui ta aga kloostresse läks, sai maja uueks omanikuks Diderich Vitingk, pärast teda Viljandi komtuur Wymar Delwich (1480–1510).⁹² 1513. aasta tulekahjus põles maja maha ja oli 18 aastat üles ehitamata. Nende aastate jooksul jõudis maja kuuluda Viljandi komtuurile Wolter v. Plettenbergile (1512–1518), seejärel Rupert de Grauele (1518–1535), viimane andis tühja platsi Tallinna komtuurile Simon Graf von Rietberile (1516–1523), too omakorda Pärnu komtuurile ja hilisemale Järva foogtile Heinrich von Thülenile. Alles 1531. aastal ehitas Heinrich von Thülen aastaid tühjana seisnud krundile suure kahe viiluga kivist elumaja, aga aidad jm kõrvalhooned jäid üles ehitamata.⁹³ Mingitel vaid talle teada olevatel kaalutlustel vahetas foogt 1538. aastal oma

⁸² PA, 319.

⁸³ Samas, 158–159, 319.

⁸⁴ Samas, 319.

⁸⁵ Samas, 335.

⁸⁶ Ritterbrüder des DO, lk 237, nr 264.

⁸⁷ PA, 167, 183, 329–330.

⁸⁸ Samas, 324–325.

⁸⁹ Pärnu komtuur a-il 1523–1527, Järva foogt a-il 1527–1551, surnud 1556. a.

⁹⁰ UB, IX. Hrsg. H. Hilderbrand. Riga; Moskau, 1889, 361.

⁹¹ **Vunk, A.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Väitekiri. Tartu, 2003, 201–203.

⁹² Oli a-il 1477–1480 Pärnu komtuur.

⁹³ PA, 317–318.

maja tornikiivripanija Pawel Gosenichi lese maja vastu, andes lesele peale veel 400 marka ja ühe lasti rukist. Vahetusena läks foogti valdusesse uhke kivist elumaja koos kõrvalhoonetega Pika ja Pühavaimu tänava nurgal.⁹⁴ 9. mail 1559 müüs ordumeister Wilhelm v. Fürstenberg nimetatud kinnisvara ehk Järva maja Berndt v. Smertenile vabalt pärandatavaks varaks. Müügisumma, mida pole küll lepingus nimetatud, läks ilmselt ordumeistri sõjakulude kassasse.⁹⁵

Järva foogt aastail 1551–1562 **Berndt v. Smerten** ostis 1555. aastal raehärra Diderich Muntzilt 3500 marga eest esindusliku kinnisvara, s.o kivist elumaja koos kahe aiaga.⁹⁶ Järva foogti käest läks kõnealune kinnisvara peagi Audru mõisavalitsejale Herman Doenhoffile (1553–1555, 1558), kes omakorda müüs kinnistu 1560. aastal orduvasall Hartwiche Platele.⁹⁷

Maasilinna foogt aastail 1550–1562 **Heinrich Wulff**⁹⁸ sooritas 1552. aastal Uus-Pärnus kinnisvaraostu. Tema kätte läks suurtes võlgades surnud raehärra Peter Helwigi pärandus. 1568. aastal tehtud sissekande järgi Uus-Pärnu linnaraamatus andis Wulff omandatud kinnisvara üle oma õepojale Casper Wreddele.⁹⁹

1530.–1540. aastatel oli Karksi vana foogt **Melchior v. Galen** tegelikult üks suuremaid kinnisvaraomanikke ning ehitajaid ja seeläbi linna välise ilme kujundajaid Uus-Pärnus. Peale juba eelpool mainitud nn Karksi maja tegeles M. v. Galen oma elukaaslase ja poja kinnisvara hooldamise ja arendamisega. 1536. aastal välja antud ordumeistri lubakirja alusel läks 1537. aastal Margareta van der Berge ja tema pärijate valdusse Pika ja Kitsa põiktänava nurgal asunud kivist elumaja *mith einer boden vor*. Maja oli 1533. aasta tulekahjus põlenud ja foogt lasi selle uuesti üles ehitada. Ordumeistri nõusolekul ostis Melchior v. Galen kinnisvara oma naisele ja pojale vabalt pärandatavaks omandiks. Nagu Uus-Pärnu pärusraamatus on kirjutatud, sai Margareta van der Berge maja oma pikaajalise truu teenistuse eest (*wegen ihrer langhero getrewen dienste*).¹⁰⁰ Tänuks selle eest, et foogt andis linnale protsendita laenu, kinkis raad tema pojale ja “teenijale” puuviljaaia linna sees.¹⁰¹ Aed mõõdeti spetsiaalselt foogti jaoks välja, sest linnaraamatus on ära toodud selle täpsed mõõtmed: külje pikkus tänava poolt u 22 m, linnamüüri poolt u 28 m, habemeajaja Cosmus Bantzkowi poolt u 19 m ja Gertrudi kiriku poolt u 7 m, kaugus linnamüürist 2,7 m. 1546. aastal ostis foogt Jurgen Kratzilt oma “teenijale” ning pojale ühe platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures ja lasi sinna ehitada vahvärk-kõrtsitua.

⁹⁴ PA, 312–313.

⁹⁵ **Neitmann, K.** Die Spätzeit, 230.

⁹⁶ PA, 235–236, 244. Maja juurde kuulus tegelikult kolm aeda, nendest üks müüdi Steffen v. Aschenbergile. Vt PA, 324.

⁹⁷ Samas, 244.

⁹⁸ A-il 1562–1567 Taani kuninga asehaldur Saare-Läänes. Vt Ritterbrüder des DO, lk 741, nr 994.

⁹⁹ PA, 228–229.

¹⁰⁰ Samas, 164, 190–191, 313–314. Järgnevatel aastatel läks van Galeni pere valdusse veel mitu aeda. PA, 164, 203–204, 190–191.

¹⁰¹ Samas, 197.

Peasjalikult Tallinna allikatele toetudes rõhutab Juhan Kreem nn ordumajade majanduslikku funktsiooni: need olid kasutusel kaubaladudena.¹⁰² Uus-Pärnu oli ümbruskonna orduhäradele tähtsaim väljaveosadam, seega tuleb samuti kõne alla majade majanduslik otstarve. Kuid mitte ainult. Mõned orduhärred elasid ise linnas ja veetsid seal oma vanaduspõlve. Mõnede juhul elasid linnas ka nende naiselapsed. Seega olid orduhäradele kinnisvara soetamisel Uus-Pärnusse määravad muu hulgas täiesti isiklikud, võib öelda ka perekondlikud põhjused.

ORDUHÄRRADE PEREKONNAD UUS-PÄRNUS

16. sajandi esimese poole allikad annavad teateid mitme ordukäskniku naisest ja lastest, kes elasid Uus-Pärnus. Üldiselt ei paista miski viitavat, et orduhärade armusuhteid ja pereelu oleks linnakogukonnas kuidagi taunitud või sellele kuidagi kõrgendatud tähelepanu pööratud. Pigem olid tsölibaadis elanud meeste mitteabiellulised seksuaalsuhted Liivimaal enne Liivi sõda sotsiaalselt aktsepteeritud. Tõsi küll, konkubiine nimetatakse vähemalt Pärnu allikates eranditult teenijannadeks (*mageth*), seda vaatamata nende tegelikule sotsiaalsele positsioonile või varanduslikule seisule.

Nii Vana- kui ka Uus-Pärnus elanud Gharttke van der Becke oli Maasilinna foogti Aleff Forstenberchi (Fürstenbergi)¹⁰³ elukaaslane ja laste ema. Teadaolevalt oli Gharttkel Aleff Forstenberchiga tütar Anna ja poeg Diedrich. 1475. aastal oli Aleff veel Westfalenis ja polnud orduusse astunud, seega võib oletada, et 1526. aasta paiku surres oli ta kuuekümnendates eluaastates mees. Gharttke elas umbes aastani 1546,¹⁰⁴ nii oli neil tõenäoliselt mõningane vanusevahe, vahest kümme või isegi rohkem aastat. 1522. aastal ostis foogt naisele ja tema lastele Vana-Pärnusse kinnisvara: kivist või vähemalt kivist *dörnse'*ga elumaja koos kolme aiaga.¹⁰⁵ Ajavahemikus 1522–1525, ja kahtlane, kas mitte foogti vahetalitusel, läks Gharttke mehele Cosmus Osthoffile.¹⁰⁶ Tõenäoliselt just seepärast, st kaasavaraks, foogt kinnisvara soetaski või vähemalt aitas seda teha: nimelt on pärusraamatu sissekande järgi maja ostetud naise enda raha eest.¹⁰⁷

Omaette küsimus on, miks see abiellu üldse teoks sai. Orduhärade kõlvatute eluviiside karmi kriitiku kroonik Balthasar Russowi jaoks oluaks asi selge: foogt “aitas armukese elama” ja “võttis endale teise, värskema asemele”.¹⁰⁸ Olgu uue ja

¹⁰² **Kreem, J.** Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. – Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Baltische Seminare. Bd. 10. Hrsg. N. Angermann. Lüneburg, 2003, 100–102; vrd **Kreem, J.** The Town, 106 jj.

¹⁰³ Oli Maasilinna foogt a-il 1499–1507. Vt Ritterbrüder des DO, lk 237–238, nr 264.

¹⁰⁴ PA, 205.

¹⁰⁵ Samas, 70.

¹⁰⁶ Samas, 71.

¹⁰⁷ Samas, 70.

¹⁰⁸ **Balthasar Russow.** Chronica der Prouintz Lyffland. – Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. 2. Riga; Leipzig, 1848, 39.

värskema naisega, kuidas oli, aga mehelepanemisega elama aitamise seisukohalt on Russowi jutul tõepõhi all. See oli orduhärradele üks võimalus, kuidas kindlustada oma naisele ja lastele stabiilne sissetulek ja ühes sellega seisusekohane soliidne äraelamine, üksi kinnisvarast linnas selleks ei piisanud. Niisugune toimimisviis oli puhtalt pragmaatiline.

Osthoffide perekond ei jäänud Vana-Pärnusse kauaks pidama, 1525. aastal koliti üle jõe ordulinna.¹⁰⁹ Miks nad elukohta vahetasid, seda saab ainult oletada. Pärusraamatu andmetel ostis Gharttke oma emalt või kelleltki naissugulaselt (*moder, modder*) Woholbort Blomelt Uus-Pärnusse kinnisvara: “maja väikese jõevärava juures vasakut kätt, kui väravatest tulla”, koos kahe aiaga Riia tänavas.¹¹⁰ Samas elas Uus-Pärnus ju Aleff Forstenberch, kes oli aastail 1522–1526 Pärnu komtuur. 1529. aastal müüs Uus-Pärnu raad maja, mis varasema kokkuleppe järgi pärast foogti surma linnale jäi, neiu **Anna Forstenberchile**, s.o Aleffi tütrele.¹¹¹ 1550. aastal anti kõnealune kinnisvara ordumeistri korraldusel üle **Diedrich Forstenberchile**, Anna vennale.¹¹² Tähelepanu väärib, miks õieti pidi ordumeister hea seisma, et Aleff Forstenberchi tütrele müüdud kinnisvara läheks üle tema vennale Diedrichile. Uus-Pärnus kehtinud Riia õiguse järgi langes ühe pärija surses tema pärandiosa teistele lastele ehk sama ringi pärijale, mitte surnu, s.o teise ringi pärijatele (*so der kinder ein ader mer stervet, so ervet sodans ein up dem andern na Rig(eschen) rechten*).¹¹³ Võib-olla Anna suri, ja kuigi tal oli lapsi, sai Diedrich Riia õiguse sellele või mõnele muule punktile apelleerides kunagi isale kuulunud maja endale nõuda.¹¹⁴

Uus-Pärnus oli end sisse seadnud ka Karksi foogti Melchior v. Galeni perekond. Foogti elukaaslane oli Margareta van dem Berge, kes ise nimetab ennast tagasihoidlikult foogti teenijaks (*maget, dienerinne*). Uus-Pärnu linnaraamatutes mainitakse Margaretat sageli, ometi ei ava need sissekanded kuigivõrd foogti ja tema pere lugu. Melchior v. Galen oli aastail 1514–1534 Karksi foogt, seejärel kuni surmani aastal 1552 Karksi vana foogt. Tema päritolu ja võimalik varasem teenistuskäik on ebaselge. Suure tõenäosusega oli ta pärit Westfalenist.¹¹⁵ Margareta v. d. Berge suguvõsa võis samuti Westfalenist pärit olla, igatahes elas seal tema

¹⁰⁹ PA, 71.

¹¹⁰ Samas, 179, 325.

¹¹¹ Samas, 167.

¹¹² Samas, 167, 329.

¹¹³ Samas, 213. Vrd Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (QRS). Hrsg. J. G. L. Napiersky. Riga, 1876, 44, § 70 (1279).

¹¹⁴ 1569. a pärast mitmeid ebaõnnestunud müügitehinguid pärmakatega jättis Diedrich Forstenberch oma kinnisvara Haapsalus elanud Peter Kratzile (PA, 270–272), keda ta nimetab *ohme*'ks, mõeldes sellega küllap mitte onu, vaid õepoega, eriti arvestades, et Kratz oli veel a-il 1595–1596 Haapsalu raehärra. Vt Haapsalu kodanikeraamat 1496–1797. Koost K. Jaago. Tartu, 1999, 77.

¹¹⁵ Uus-Pärnu kodaniku Hermann v. Hoeueli varajagamisel nimetatakse Melcher v. Galenit nõoks (*vedder*) ja veresugulaseks (*blodes vorwanten*). Vt PA, 234–235, 265–269. Võib-olla oli H. v. Hoeuel näiteks Melcheri emapoolne onupoeg. Sellisel juhul ei saa välistada viimase sugulust Heinrich v. Galeniga, kelle isa oli Rutger von Galen ja ema Anna von Hoevel.

õde Else. Kus ja mis asjaoludel Margareta ja Melchiori teed ristusid, on teadmata. Oma testamendis kirjutab naine, et teenis foogti kogu elu: *meinen lieben heren vast eine lieb zeit nach allem meynen schamelen vormugen vleißig und van alle meynen herzen williglich gedient*.¹¹⁶ Margareta suri kaks aastat enne Melchiorit, kuid vaevalt olid nad üheeaalised. Nende poja sünniaeg pole teada, 1543. aastal oli ta igatahes juba sündinud.¹¹⁷ Noor **Melchior** ei elanud paraku kaua ja suri ilmselt täisealiseks saamata. Just lapse sünniaega arvestades oli Margareta tõenäoliselt tublisti (10–20 aastat) noorem kui foogt.

Karksi vana foogti “teenija” oli märkimisväärselt jõukas Uus-Pärnu elanik, 1537. aastal läks tema valdusse üsna jõe ääres Pika ja kitsa põiktänava nurgal asunud kivist elumaja, mille juurde kuulusid veel aed Jaani tänavas ja “tagumine pink kabelis, paremat kätt, kui sisse tulla”.¹¹⁸ Järgnevatel aastatel Margareta ja tema poja varandus üha suurenes. 1541. aastal ostis foogt maja juurde aia Karja värava ees.¹¹⁹ Tänuks foogti jagatud laenude eest kinkis raad tema pärijatele puuvilja-aia.¹²⁰ Veel määras M. v. Galen ordumeistri loal Johann Krabbelt ostetud aiast poole – sauna ja tiigi (*alße den dycen mit dem stoven*) – oma nõole H. v. Hoeuelile, aga teise poole aiast koos küüniga (*an dieser syden des dykes mit dem schunen*) Margareta ja oma pojale kasutada.¹²¹ 1546. aastal ostis foogt oma perele platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures, et ehitada sinna vahvärkkõrtsituba. 27. juulil 1546 Volmaris välja antud tunniskirja järgi läänistas ordumeister Brüggeni Margareta ja noorele Melchiorile Bartholomeus *de lette* talupere Raeste külas koos maa ja tüki heinamaaga (*einenn buren genandt Bartholomeus de lette tho Radtz myth synen sons und mith dren ferendel landes. Noch ein stucke hoyschlags*).¹²² 1551. aastal läänistas ordumeister noorele Melchiorile kahasse bürgermeister Nicolaus Barenfeldiga tuuleveski linna ees.¹²³

Margareta v. d. Berge oli ordu väikevasall. Kinnisvara Uus-Pärnus kasutas naine ise, aga elamiseks läks vaja püsivat sissetulekut, just seda pakkus läänivaldus.¹²⁴ Kuna erinevalt Maasilinna foogtist ei aidanud Melchior naist elama teda teisele mehele pannes, siis tuli tal naisele ja lapsele kuidagi teistmoodi seisusekohane väarikas äraelamine kindlustada. On igati tähelepanuväärne, kuidas ordu vahetalitab vana foogti armuafäärides: lubab armukesele ordulinnas kinnisvara soetada ja kinnitab tema testamenti ning jagab pojale lääne. Pealekauba manitses

¹¹⁶ PA, 266–267.

¹¹⁷ Samas, 197.

¹¹⁸ Samas, 164, 313.

¹¹⁹ Samas, 164. Vt ka PA, 203–204.

¹²⁰ Samas, 197.

¹²¹ Samas, 190–191.

¹²² **Stackelberg, F. B.** Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. VIII. Pernau, 1926, 173, 231–232.

¹²³ PA, 267.

¹²⁴ 16. sajandil eksisteeris ka nn naislään, vt **Koch, E.** Die Frau im Recht der Frühen Neuzeit. Juristische Lehren und Begründungen. – Frauen in der Geschichte des Rechts von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. U. v. Gerhard. München, Verlag C. H. Beck, 1997, 90–91.

ordumeister Uus-Pärnu raadi Margareta ja tema poja eest seisma nagu linnakodanike eest. Testamendis, tõsi küll, ei unusta Margareta ordu tånada tema suhtes üles näidatud vastutulelikkuse eest (*wor vor ich dem hochloblichen Orden und seiner achtbar wirde hochlich zu bedancken*).¹²⁵ Pärast Margareta v. d. Berge surma käis Melchior sõna otseses mõttes, naise testament näpus, ordumeistrite Johann v. der Recke ja seejärel ka Heinrich v. Galeni juures palvega see ära kinnitada. Uus-Pärnu linnaraamatusse on kohusetundlikult kantud mõlemad kinnitused (*confirmatio testamenti*).¹²⁶ Milleks see ponnistus hea oli, võib vaid oletada, igatahes ajendas foogti selleks väga tõsine ebakindlustunne. Olukord oli kahtlemata delikaatne: ilmselt püüdis Melcher kõigi vahenditega oma pojale ema pärandust kindlustada.

Linnaraamatute põhjal jääb mulje, et Margareta v. d. Bergesse suhtuti aupaklikult – Melchior v. Galen oli ju Uus-Pärnus autoriteet ja heategija, kui arvestada kas või kõiki neid laene ja annetusi, mida foogt oli raele aastate jooksul jaganud. Puhas heategevus see siiski ei olnud, vaid n-õ võimumäng, foogti jõu ja mõjuvõimu demonstratsioon. M. v. Galenil olid linnaga tegelikult palju vahetumad ja lähedasemad suhted kui Pärnu ordukomtuuril, mis on ka mõistetav, sest foogt elas perega linnas, nautis mugavat bürgerlikku elustiili, seetõttu tuli ka linna hea käekäigu eest hoolt kanda. Just nii kindlustas ta oma perele linnakodanike austuse ja lugupidamise.

Heinrich Laakmannile on teada veel kellestki proua van Lennepest, ordukomtuuri Loeff van Loe südamedaamist. Kahjuks jätab ta avaldamata, millisele allikale ta oma väidetes tugineb.¹²⁷ Miskipärast kohalikele kodanikuprouadele komtuuri armulugu ei meeldinud, nende intriigid ja keelepeks viisid avaliku skandaalini, nii et proua Lennepe pidi linnast sootuks lahkuma. Pärast naise lahkumist jäi aga Loeff van Loe “väga kurvaks”. Saab ainult spekuloida, kas komtuuri nurjunud armulool oli seos 1530. aastatel linnaga puhkenud tüliga, ja kui, siis kus oli põhjus, kus tagajärg: kas proua van Lennepe sunniti lahkuma seepärast, et linnas komtuuri ei sallitud, või hakkas too linna kiusama seepärast, et tema daami sunniti lahkuma.

Orduhärrade naistest-elukaaslastest Uus-Pärnus rohkem teateid ei ole, küll aga järglastest. Uus-Pärnus elas Karksi kumpani (1548–1558) Johann v. Scharnbergi tütar **Katrine Scharenberch**.¹²⁸ Testamendiga jättis Johann v. Scharnberg tütrele kaasavaraks oma maja ja aia, peale selle oli ta 1200 marka välja laenanud: linnavalitsusele ja kodanik Sirciacus Coppele.¹²⁹ See raha jäi samuti tütrele. 1563. aastal nõudis Katrine abikaasa Hinrich Hulssberch naisele kaasavaraks jäetud vara ja võlad sisse.

Lapsed olid ka Pärnu viimasel ordukomtuuril Rutger Wulffil. Uus-Pärnu linna- raamatu 1567. aasta sissekandes esineb noor sell Rutger Wulff, kes soovis rae ees

¹²⁵ PA, 266–267.

¹²⁶ Samas, 266–267.

¹²⁷ **Laakmann, H.** Geschichte, 61–62.

¹²⁸ Ritterbrüder des DO, lk 567–568, nr 764.

¹²⁹ PA, 231.

oma *schwager*'i habemeajaja (*barbier*) Casperiga ühe maja pärast tehingut teha. Et Rutger oli Rootsi riigi teenistuses (*in schwedischem dienste jegen unseren g(nedigen) k(oning)*), võttis raad “puhtast heasoovlikkusest” maja endale, st linnale.¹³⁰ Noore Rutgeri õde Barbara Wulff müüs Uus-Pärnu raele Kastna küla, mille isa oli talle nähtavasti kaasavaraks andnud.¹³¹

ORDU ENDISED AMETNIKUD JT ORDUGA SEOTUD ISIKUD

Uus-Pärnu oli ordulinn, seepärast pole üllatav leida linna kodanikkonna eliidi ehk majaduslikult ning poliitiliselt mõjukate isikute hulgas ordu soosikuid, endisi orduametnikke, orduvasalle ja orduhärrade sugulasi. Kõik nad nägid Uus-Pärnus soodsaid tegevus- või äraelamisvõimalusi pakkuvat paika. Seoses mõisamajanduse arenguga ordualadel kasvas orduametnike arv, kes tegelesid maavalduste valitsemisega: landsknehtid, mõisavalitsejad ja nende abilised, samuti ordumeistri kantseleiametnikud. Nendesse ametitesse valiti peamiselt noori mehi, kes omandasid seal teadmisi bürokraatlikust asjaajamisest, samuti ettekujutuse vilja- ning linakaubandusest ja ühtlasi kogusid endale algkapitali. Heinrich Laakmann oletab, et just nende meeste kaudu ajasid ordukäsknikud äri ordudomeenide viljasaagi ülejäägiga.¹³² Linna elama asumine ja maja soetamine ei tähendanud alati veel orduteenrite hulgast väljaastumist, sellele viitab üks punkt 1537. aastal koostatud retsessis. Nimelt kohustati Uus-Pärnu raadi võimaldama orduteenritele, kes soovisid ordu teenistuses olles linna elama asuda, kodaniku kombel elatist hankida, samas pidid nad nagu nende naabrid kodanikukohustusi täitma.¹³³

Linnakodaniku eluviisi kasuks otsustanud endiste orduametnike hulka Uus-Pärnus kuulus **Tylemann Immenhusen**. 1501. aastal oli ta veel ordumeistri teener, kes saatis meistrilt reisil Kölni peapiiskopi juurde Johann van Strunckte surma asjus.¹³⁴ Immenhusenile kuulus Uus-Pärnu suurimaid maju, nn *Widenhovedes hus*, samuti talle ordu poolt igaveseks läänistatud linapress. Pärast naise surma sai temast observantide kloostri munk Viljandis. Uus-Pärnusse ostsid kinnisvara Viljandis Saardes landsknehtiametit pidanud **Lodewich Beysack** ja **Arnth Flyge**; orduametis olid ka **Johann Sack** (1536. aastal Viljandi komtuuri teener) ja **Berndt Frones** (aastatel 1555–1556 landskneht). Mõni neist abiellus linna ülemkihti kuulunud naisega. Johann Sack nais kohalikku vasallisuguvõssa kuulunud Diderich Mestacke vanima tütre Elsbe **Mestacke**¹³⁵ ja Berndt Frones võttis 1553. aastal naiseks raehärra Diderich Muntzi tütre Anna **Muntzi**.¹³⁶ Seega toimiti tavalise

¹³⁰ Samas, 258.

¹³¹ **Laakmann, H.** Geschichte, 194.

¹³² Samas, 72.

¹³³ PA, 30.

¹³⁴ Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Hrsg. L. Arbusow (sen.). Zweite Abteilung. Bd. II. Riga; Moskau, 1905, 20, 29.

¹³⁵ PA, 314–315.

¹³⁶ Samas, 231–232.

kaupmehest linna sisserändaja kombel, kes linna ülemkihti kuulunud naisega abielludes tagas endale pääsu linna eliidi hulka ja omandas reeglina korraliku kinnisvara.

Uus-Pärnu kodanikkonna eliidiga oli tihedalt seotud Liivi ordu viitsekantsler **Johann Vischer**, kes abiellus bürgermeister Johann van Lynthem'i tütre Elisa-bethiga.¹³⁷ Liivimaa linnades leidis palju kodanikke, kes olid oma orduisse astunud sugulaste eeskujul ja toel Liivimaale saabunud. Uus-Pärnus elas näiteks Herman v. Hoeuell, kelle vend Berndt oli Võnnus ordu majandusülem ja kelle nõbu oli Karksi vana foogt M. v. Galen. Peale selle oli ordu talle maad läänistanud.¹³⁸ Orduvasall oli **Marcus Hane**, kellele ordumeister läänistas 1544. aastal Surju küla.¹³⁹

16. sajandi I poolel kuulus Uus-Pärnu rae koosseisu märkimisväärne arv orduga lähedalt seotud isikuid. Raehärradest orduvasallid olid **Michel Schulte** (enne 1517. aastat raehärra) ja **Berndt Stolterkamp** (1519–1536). 1514. aastal läänistas ordumeister Stolterkampile väikese maavalduse.¹⁴⁰ Lääni eelmine omanik oli raehärra Michel Schulte. Orduga heades suhetes oli ka 1519. aastal raehärraks ja 1523. aastal bürgermeistriks valitud **Johann van Lynthem**, kuid tema tegutsemist ordumetis ei ole allikaliselt olnud võimalik tuvastada. Küll aga läänistas ordumeister talle maja linnas, ilmselt ka mitmeid maavaldusi.¹⁴¹ Ordumeistri endine sekretär **Nicolaus Barenfeld** valiti 1541. aastal raadi ja 1543. aastal bürgermeistriks. Ta oli teadaolevalt esimene jurist Uus-Pärnu raes. Barenfeld abiellus Uus-Pärnu gildivanema Dam van dem Brami õetütre Margarete Dorrega, kes sai kaasavaraks gildivanemale kuulunud kivist elumaja jõe ääres ja aia.¹⁴² Barenfeldi varasemaid sekretäritöö kogemusi ära kasutades andis raad talle ülesandeks seada sisse linna pärusraamat ja korrastada teisi linnaraamatuid. Tasuks suure töö eest kinkis raad talle vahvärkkõrtsitoa Punase torni juures. Tänu oma kunagisele ametile säilisid Barenfeldil sidemed orduvõimuga, sealhulgas suhted Pärnu ordulossi elanikega. Viimastest puutus ta muu hulgas kokku Johann Renneri ja Thomas Hörneriga. Barenfeld oli tuttav nende meeste kirjatöödega, nii Renneri “Liivimaa kroonika” kui ka Hörneri “Livoniae historiaga”. Ühes kirjutas ta koguni tsiteerib Renneri kroonikat.¹⁴³ Ordul jätkus hoolt seista hea oma endise ametniku majandusliku heaolu eest, nimelt läänistas 1551. aastal ordumeister talle poole tuuleveskist linna ees. Ka Barenfeld ei keelanud ordumeistrile oma teeneid. 1558. aastal oli ta ordumeistri volitatud esindaja Tartu kantsleri Holtschueri vastases protsessis.¹⁴⁴

Võimalik, et Tallinna bürgermeistri pojalt **Heise Vegesackil** oli samuti kõrgem haridus – ta oli õppinud Rostocki ülikoolis. 1558. aastal oli ta ametis ordu kirjutajana. Uus-Pärnusse asus ta elama ilmselt pärast abiellumist bürgermeister Johann

¹³⁷ Laakmann, H. Geschichte, 122.

¹³⁸ Samas, 74.

¹³⁹ Stackelberg, F. Der Landbesitz, 173.

¹⁴⁰ Samas, 208–209.

¹⁴¹ Laakmann, H. Die Pernauer Ratslinie. – S-B VIII. Pernau, 1926, 118–119.

¹⁴² PA, 178–179.

¹⁴³ Laakmann, H. Geschichte, 140.

¹⁴⁴ Laakmann, H. Die Pernauer Ratslinie, 96.

van Lynthemi tütre Gertrudiga. 1562. aastal valiti Heise Vegesack raadi ja 1566. aastal bürgermeistriks. Ta oli ka orduvasall, ordumeistrid läänistasid talle mitmeid maavaldusi.¹⁴⁵ 1569. aastal valiti Uus-Pärnu raadi veel üks endine orduametnik **Reinhold Aderkas** (1554. aastal landskneht).¹⁴⁶

Nicolaus Barenfeld oli üks esimesi kodanikkonna nn uue eliidi esindajaid Uus-Pärnus, kuivõrd tema näol oli tegu isikuga, kel oli linnaametisse asudes juba eelnev bürokraatliku asjaajamise ning valitsemise kogemus ja hea juriidiline haridus, samuti säilitas ta linnaametis olles sidemed orduvõimuga, täites ordumeistri ülesandeid. Nn uue eliidi kujunemine oli iseloomulik Euroopa varase uusaja linna kodanikkonnale tervikuna.¹⁴⁷ Kodanikkonna nn uue eliidi kujunemisel Uus-Pärnus sekundeerisid endistest orduametnikest raeliikmetele Saare-Lääne piiskopkonna endised ametnikud.¹⁴⁸ See varasema bürokraatliku asjaajamise kogemusega uus eliit hakkas 16. sajandi I poolel Uus-Pärnus üha enam astuma põlistest kaupmeestest sirgunud eliidi asemele.

RELIGIOOSNE ELU

Ettekujutus ordu osast linnaelus oleks ebatäielik, kui jääks käsitlemata tema koht linna religioosses elus. Kummatigi ei saa unustada tõsiasja, et tegu oli ikkagi vaimuliku rüütliorduga. Ordu oli mitmel moel põimunud linna kultuslikku ja kiriklikku ellu. Uus-Pärnu esivaimuliku ehk Nikolai kirku õpetaja seadis ametisse ordu, tavaliselt oli tegu ordu preestervennaga. Ordult sai ta oma ülalpidamise, s.o 2 lasti vilja aastas.¹⁴⁹ Tõsi küll, preestervennale oli see amet vaid tulukoht ehk prebend, mida ordu jagas, tegeliku hingehoiutööga tegelesid alamvaimulikud. Vikaare oli Nikolai kirikus kuus, neist üht pidas ülal kompanii. Kirikhärra pidas oma kostil ja ülalpidamisel peavikaari, kes sai ka Järva foogtilt 14 marka aastas ja Barbara altari sissetulekud.¹⁵⁰ Üldse pidi Järva foogt maksma Nikolai kirikule 28 marka aastas, selle pani ordumeister juba “vanast ajast peale” paika.¹⁵¹

Orduhärrad olid seotud mitme sihtkapitali asutamisega Uus-Pärnu kirikute või altarite juures, samuti olid nad linnakodanike sihtkapitali haldajad. Pärnu komtuur Konrad von Vietinghoff (Corat Vitingkhoff) asutas imettegeva Püha Musta risti

¹⁴⁵ **Stackelberg, F.** Der Landbesitz, 163.

¹⁴⁶ **Laakmann, H.** Geschichte, 198.

¹⁴⁷ **Schilling, H.** Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden. – Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Hrsg. H. Schilling, H. Diederks. Böhlaw; Köln; Wien, 1985, 4.

¹⁴⁸ Vt lähemalt ka **Põltsam, I.** Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 2004, 99–113; Die Laufbahn und Tätigkeit der Vasallen und Beamten des Bistums Ösel-Wiek in Neu-Pernau in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. – Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland, 275–287.

¹⁴⁹ PA, 145.

¹⁵⁰ Samas, 142–143, 145.

¹⁵¹ Samas, 304.

auks sihtkapitali, mis tõi aastas sisse 24 marka. Raha haldaja oli Ditrich Viting, kelle Kehtna mõisa peale raha oli paigutatud.¹⁵² Pärast reformatsiooni jättis suguvõsa raha endale. 1507. aastal surnud Konrad von Vietinghoff aga maeti ilmselt Nikolai kirikusse, vähemalt asus seal tema hauaplaat kahe viimase piilari vahel kiriku põhjaküljel.¹⁵³ Nikolai kirikus koori ees asunud Püha Anna altari sihtkapitaliks annetasid linnakodanikud Lutke Sundern 200 ja Berndt Blome 500 marka.¹⁵⁴ Seda kapitali haldas Pärnu ordukomtuur.

Veidi enne oma surma tegi Karksi vana foogt Melchior v. Galen 1551. aasta 8. novembril Nikolai kirikule annetuse, asutades oma sihtkapitali.¹⁵⁵ Bürgermeister Nicolaus Barenfeldi käsutada jäi 200 Riia marka tingimusel, et see raha pidi igaveseks jääma kiriku jutlustaja heaks (*by der kercken dem predichstoel thom besten ewichlick bliven schollen*). Niikaua kui see 200 marka oli Barenfeldti või tema pärijate omanduses, pidid nad kirikule maksma igalt sajalt margalt 5 marka aastas ehk 5 marka lihavõtteks ja 5 marka mihkclipäevaks. See raha läks saksa jutlustaja (*dutzsche predicante*) teenistuseks. Kui Barenfeld tahtis raha tagastada, pidi raad andma selle mõnele teisele väärikale mehele kasutada tingimusel, et too maksab igalt sajalt margalt 6 marka aastas Nikolai kiriku jutlustajale (*und schal also ewige rente sin und bliven by der kerckenn dem predichstoel thom bestenn*).

Juba enne reformatsiooni hoolitseti Uus-Pärnus mittesakslaste usulise haremise eest. Vietinghoffide suguvõsale kuulunud krunt linnas oli määratud maja ehituseks preestrile, kes jutlustaks mittesakslastele ja oleks nende eestseisja.¹⁵⁶ Ordulgi oli eestlaste hingehoiutöös oma osa: nii määras ordumeister Plettenberg varemalt Immenhusenile läänistatud linapressilt laekunud sissetulekud eesti jutlustaja koha sisseseadmiseks. See võis toimuda aastatel 1530–1535, kuid alles pärast 1545. aastat läks Plettenbergi annetus päriselt käiku.¹⁵⁷

Väljaspool linnamüüri asus ordule kuulunud **Maarja-Magdaleena kirik**. Kiriku kuuluvusest annab tunnistust juba asjaolu, et kui raad üritas reformatsiooni mõjul kiriku varad – rendid ja kinnistud – üle võtta, sattus ta konflikti komtuuriga. 1537. aastal ordumeistrite nõunike koostatud retsess näitab, et kui muidu sai komtuur poole pärijateta jäänud varast linnas, siis need kinnisvarad, mis kuulusid, olgu linnas või väljaspool seda, Maarja-Magdaleena kirikule, langesid pärijate puudumisel ainuüksi komtuurile. Ostnud Johann Duchelilt kõrtsi Maarja-Magdaleena kiriku juures, tekkis kodanik Pawel Krumschackel ootamatult tüli linnusekomtuuriga. Komtuuri vahetalitusel lahenes asi sellega, et Pawel pidi maksma aastas 1 marga linnusekomtuurile.¹⁵⁸ Tekkinud konflikt näitab, et kiriku ümber olev maa kuulus ordule. Ordu kandis oma kiriku eest erilist hoolt. Pärast 1533. aasta tule-

¹⁵² PA, 143.

¹⁵³ **Laakmann, H.** Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, 132.

¹⁵⁴ PA, 184, 210, 127.

¹⁵⁵ Samas, 227–228.

¹⁵⁶ Samas, 124.

¹⁵⁷ Samas, 201–202.

¹⁵⁸ Samas, 207–208.

kahju annetas ordumeister 4 lasti linnaseid, mille müügist saadud tulu läks Maarja-Magdaleena kiriku ehituseks, vahepeal olid vaesed sinna elama asunud. 1556. aastal lammutati aga kirik sõjalistel kaalutlustel maha, mõistagi mitte ilma ordukomtuuri Loeff van Loe nõusolekuta. Ilmselt kuulus ordule ka lossi maadel asunud Püha Anna kabel, mille kohta puuduvad lähemad andmed.

Uus-Pärnus polnud keskajal ühtki **kloostrit**. Tõsi küll, 16. sajandi algul tehti katset asutada linna kloostrikonvent, selle algatuse juures kohtab ka ordu initsiatiivi. 1505. aastal otsustati dominiiklaste ordu peakonvendil määrata Uus-Pärnu “Püha Vaimu asupaigaks”: *acceptamus locum S. Spiritus in civitate Perona, terra Livoniae*.¹⁵⁹ Jutlustajate vendade kavatsusi toetasid Karksi foogt Herman Ouellacker ja ordumeister Wolter von Plettenberg.¹⁶⁰ Kloostri asutamise plaan langes 16. sajandi nn usulise ergastumisliikumise aega Liivimaal, kus Plettenbergi võidud venelaste üle tõid kaasa uute kabelite ja ka kloostrite asutamise laine, seda nii kavatsustes kui ka tegelikkuses. Samasugune usulise aktiivsuse tõus toimus ka mujal Euroopas. Kui näiteks Rakvere kloostri rajamine sai teoks, siis Uus-Pärnusse jäi kloostrikonvent asutamata, sest see pörkus rae ja kodanikkonna vastuseisule (*wolde sy nicht stath tho bawenn effte woenen in wnnser stadt*).

Uus-Pärnu linnaraamatust pärineb veel teine teade, mille järgi ka hallid mungad, st frantsisklased, tahtsid asutada kloostrit turuplatsi äärde.¹⁶¹ Szögede (Szoeyede) vasallisuguvõsa andis neile selle tarvis tühja platsi. Kodanikud aga ei tahtnud kloostrit. Szögede plats seisis tühjalt, kuni see loovutati Karksi foogtile. Melchior v. Galen sai selle kirikule Jumala auks annetatud platsi ja ehitas sinna kiviaida, kuid ei unustanud 1528. aastal annetada kirikule 70 väikest kuldnat. Küsimuseks on, kas tõepoolest nii dominiiklased kui frantsiskaaniid tahtsid mõlemad Uus-Pärnusse konventi asutada või on tegu lihtsalt näpuveaga linnaraamatus? Selle väite poolt on teenekas Pärnu linna ajaloo uurija Heinrich Laakmann, kes väidab, et mõlemal juhul käis jutt ühest ja samast platsist.¹⁶² Samas võis vabalt tegu olla ka mitme mungaordu katsetustega.

Uus-Pärnu pürjelite vastumeelsuses kloostri rajamise suhtes väljendus tolleaegne suhtumine kloostritesse ja mungaseisusse laiemalt. Just kloostrielanikud olid kogu kristlikus Euroopas avaliku kriitika objektiks: halvustati nende kõlvatuid eluviise ja neid süüdistati patuelus ning jumalasalgamises. Erilise halvakspanu teenisid ära just kerjsumungad, kes elasid kerjamisest, st teiste töö arvel. Tublidele pürjelitele oli see ajapikku üha vähem vastuvõetav. Sellise vaimse meeletatuse juures on mõistetav, et kloostri rajamine ei pruukinud vastata Uus-Pärnu kodanikkonna ootustele ja paremale äranägemisele.

Ordu suhtumine reformatsioonisündmusesse ja usupuhastusliikumisse Uus-Pärnus oli üldiselt rahulik.¹⁶³ Pärast pildirüüstet oli komtuur lepitava rae ja linna-

¹⁵⁹ UB, II, 3. Hrsg. L. Arbusow. Riga; Moskau, 1914, 93.

¹⁶⁰ PA, 305.

¹⁶¹ Samas, 123.

¹⁶² **Laakmann, H.** Das mittelalterliche Kirchwesen, 143.

¹⁶³ Vt ka **Põltsam, I.** Reformatsioonist Uus- ja Vana-Pärnus. – Pärnumaa ajalugu, 1. vihik. Pärnu, 1997, 63–74.

kogukonna vahel. Umbes kuu pärast pildirüüset (15. märtsil), seega 10. aprillil 1526 kutsus Pärnu komtuur Heinrich von Thülen enda juurde läbirääkimistele gildivennad ja linnarae.¹⁶⁴ Komtuur seadis just rae vastutavaks kirikuvastastes vandalismitegudes – pildirüüsetes, samuti oli raad määranud kirikusse jutlustaja, aga see õigus oli ainult ordul; lõpuks süüdistas komtuur, et linna valitsemine ei ole tasemel ja raad oma ülesannete kõrgusel. Raad veeretab vastutuse linnakogukonnale, kes olevat kogu segaduses süüdi. Raad süüdistas linna viletsas olukorras kogukonda, kes olevat rahulolematu ja mässumeelne, aga samuti oli see linna tabanud tulekahjude tagajärg. Komtuur kaalus asja ja leidis, et toimunud sündmustes kuulub vastutus täielikult gildivendadele. Raadi paluti kiriku taastamistööd jätkata, kogukond pidi enda peale võtma uute pühapiltide muretsemise. Raad oli olukorrast väljunud võitjana. Kuid see ei tähendanud tagasipöördumist ei vana usu ega korra juurde. Tegelikult algas vaikne kohanemine evangeeliumiõpetusega ja uue kirikukorraldusega.

Näib siiski, et ordu säilitas Uus-Pärnus isegi pärast reformatsiooni autoriteedi kirikuasjades. Komtuur oli peaaegu alati tunnistajaks ja nõusoleku andjaks, kui raad võttis vastu linna kirikukorraldust puudutavaid otsuseid. Kloostriisse minnes rajas Tylemann Immenhusen Gertrudi kirikusse vikariaadi, mille ülalpidamiseks määras 36 marka aastas, peale selle pidid vikariaadi ülalpidamiseks minema linapressi sissetulekud. Pärast reformatsiooni konfiskeeris raad selle sihtkapitali. Immenhusen aga kaebas ordumeistrile. 1530. aastal soostus raad lõpuks Loeff van Loe vahetalitusel maksma niikaua, kuni Immenhusen elab, Viljandi kloostri 24 marka ja ülejäänud 12 marka vaestele ning teistele puudusekannatajatele.¹⁶⁵ Uus õpetus ei jäänud samuti ordule võõraks. 1548. aastal oli Pärnu ordukomtuur juba tunnistajaks ja heakskiitjaks protestantismi vaimus vastu võetud raemäärusele vastlamaskeraadide keelustamise kohta. Samuti andis ta oma nõusoleku protestantliku jutlustaja Hinrick Halle teenistusse võtmiseks. Tänu reformatsioonile hakkas ordu vaimulik võim ja mõju linnas siiski lahtuma. Uus ühine usk lähendas Liivimaa linnu omavahel, kujunesid eeldused suurte linnade mõju kasvaks väikeste üle.

KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu suhteid maahärraga 16. sajandi esimesel poolel iseloomustab orduvõimu suur mõju, mis avaldus linna valitsemises, jõudes välja isegi linna välise ilme kujundamiseni. Ordu oli oma võimukandjate ja ametnike läbi tugevalt kaasatud ja integreeritud linnaelanike igapäevaellu. Sellises seisundis oli linna ja tema elanike jaoks nii positiivset kui ka negatiivset. Ühelt poolt olid ordu võimukandjad ju kodanikele tänuväärased krediidiandjad, eestkostjad, samuti äripartnerid. Teiselt poolt olid orduteenrid linnapildis sageli tülikad ja ärritavad nähtused. Veel määravam oli aga, et arvestatav osa Uus-Pärnu poliitilisest ja majandusli-

¹⁶⁴ PA, 148–149.

¹⁶⁵ Samas, 186–187.

kust eliidist oli seotud orduga ja selliste isikute kaudu oli orduvõimul võimalik kaudselt linnaelu kontrolli all hoida ja mõjutada. Samas ei olnud kaugeltki tegu linnakogukonna igasuguse iseseisvuse ja eneseteadvuse puudumisega. Julgelt astuti vastu ordukomtuurile, kui too tahtis endale kodanikega võrdseid ostuõigusi kaubelda. On igati põhjust rõhutada orduvõimu positiivset mõju 16. sajandi I poole jooksul korduvalt tulekahjudes kannatanud Uus-Pärnu arengule: orduvõimult tulid linnale mitmed investeeringud, laenud ja annetused. Reformatsiooniga õeldi küll lahti ordu vaimulikust ülemvõimust, samas säilis ordu autoriteet kirikuasju puudutavate otsuste vastuvõtmisel.

Uus-Pärnu ja orduvõimu suhted peegeldavad muu hulgas Liivi ordu toimunud sisemisi arenguid. 16. sajandil ilmnisid üha selgemalt ordukäsklike, sh Pärnu ordukomtuuri taotlused saada ordumeistri mõju alt välja iseseisvateks tulunautijateks oma haldusalas. Tähelepanuväärne on ka orduhärrade kodanikustumise tendents. Nad elasid linnas ja nautisid pere keskel pürjelielu voorusi. Orduhärrade järglaste kindlustamine pärandiga saab 16. sajandil orduvõimule järjest rohkem probleemiks. Uusi arengusuundumisi Liivi Ordu näitab seegi, et 16. sajandil ei domineerinud ordukonventides enam ordurüütlid, vaid mitmesugused ametnikud: mõisavalitsejad, landsknehtid jt, kes tegelesid põllumajandusliku tootmise ja turustamisega. Ordu pakkus üha rohkem teistsuguseid teenistusvõimalusi muudest sotsiaalsetest kihtidest isikutele kui oma algusaastail (loomise ajal).

Alates 15. sajandi lõpust, üleminekul varasesse uusaega, toimus Euroopa ühiskonnas rida olulisi muutusi. Raha- ja turumajanduse areng esitas linnavalitsemisele uusi nõudmisi. Et linna asjaajamine eeldas varasemast suuremat bürokraatliku asjaajamise kogemust, pääsesid 16. sajandi I poolel Uus-Pärnu linnavalitsusse esimesed juristiharidusega mehed. Liivi Ordu valitsusaparaati kuulunud mitmesuguste ametnike näol oli kujunenud uus grupp edasipürgivaid isikuid, keda aitas Uus-Pärnu eliidi hulka nende haridus ja teenistus ordu või kes sillutasid koguni teed linnavalitsusse, enam polnud see sünnipäraga või seisuslikult rangelt määratud. See kõik annab tunnistust, et ka Liivimaal tekkis varasele uusaajale iseloomulik uut liiki sotsiaalne mobiilsus ja sotsiaalsete kihtide mitmekesisustumine, diferentseerumine.

NEW-PÄRNU AND ITS SOVEREIGN IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Inna PÕLTSAM-JÜRJO

The article looks at the relations of New-Pärnu with its sovereign – Livonian Branch of the Teutonic Order. The most characteristic feature of those relations was the great impact of the Order on the small town's government as well as on the everyday life of citizens and even the town's appearance. It is significant that a great deal of the political and economic elite of New-Pärnu was closely related to the Teutonic Order in Livonia. The Order exercised quite a strong control over

the town and its government but such interference into the municipal autonomy also had a positive side. New-Pärnu received donations and loans from the Order to build up the town, which burnt down three times within 20 years.

The study of the relationship between New-Pärnu and the Order reflects the changes that took place inside the Teutonic Order since the end of the 15th century. Gradually the bailiffs and other high officials of the Order tried to become rulers independent from the Grand Master. It is also noteworthy that by the early 16th century knights of the Teutonic Order in Livonia used to live more like citizens than members of a convent. They had wives and children, and households in the town. The result of these developments was that already by the early 16th century in the convents and castles of the Teutonic Order in Livonia not the knights but minor officials dominated.

From the end of the 15th century a number of significant changes took place in European society. The development of monetary and market economy offered new challenges to the town government. More experiences of earlier bureaucratic management were needed for running the town, so the first lawyers found their way to the council of New-Pärnu in the first half of the 16th century. By that time a new group of ambitious persons had formed, who, thanks to their education and previous career in the Teutonic Order in Livonia were integrated into the economic and political nobility of New-Pärnu. A place in the town council was no more strictly determined only by one's extraction or social standing. There arose a new kind of social mobility and social differentiation in Livonia, characteristic of the Early Modern period in Europe.